

Cite: Slyusar, Liudmyla (2025). Rezylientnist sim'i v umovakh dovrotrivaloi viiny v Ukraini [Family Resilience in the Conditions of a Long War in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (60), 3—19. <https://doi.org/10.15407/dse2025.02.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2025.02.003>

УДК 314.146 — 316.36

JEL Classification: J12

ЛЮДМИЛА СЛЮСАР, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: SlyusarL@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1679-1674

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ СІМ'Ї В УМОВАХ ДОВГОТРИВАЛОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Метою даного дослідження є визначення значення резильєнтності сім'ї для забезпечення життєдіяльності українського суспільства в умовах російсько-української війни, та викликів / ризиків її подальшому розвитку у разі довготривалої війни та у післявоєнний період. Дослідження ґрунтується на інформації з відкритих джерел, даних Державної служби статистики України, Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України, експертних оцінок, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу. Резильєнтність сім'ї — це її природна здатність до адаптації, самоорганізації у кризових умовах, здатність зберігати сутність сімейних зв'язків / відносин при зміні їх форми, зміні економічних, соціальних, безпекових умов існування. У періоди важких екстремальних випробувань (епідемії, війна, гострі економічні кризи) сім'я як базова інституція, що поєднує сталість і гнучкість, відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою подальшого відтворення населення країни.

За три роки повномасштабної російсько-української війни сім'я продемонструвала стійкість, адаптивність, гнучкість, тобто високий рівень резильєнтності: це доводять поширені практики сімейної солідарності й взаємодопомоги, активне всиновлення і взяття під опіку / піклування дітей, які залишилися без батьків через військову агресію, досить високий рівень шлюбності населення. Шлюбно-сімейні зв'язки є вкрай важливими для стійкості, що демонструють громадяни країни у цей складний період.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Водночас в умовах затяжної війни численні ризики і проблеми (насамперед зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу, загострення гендерних проблем, збільшення кількості розлучень, поширення сімейного насильства, непоодинокі випадки передачі в інтернатні заклади дітей із соціально неспроможних сімей) є суттєвим викликом для резильєнтності української сім'ї та для всього суспільства. Отже, вкрай важливою є комплексна, науково обгрунтована державна сімейна політика, спрямована на вирішення проблем у цій сфері та створення умов для повної реалізації демографічних і соціальних функцій сім'ї.

Ключові слова: сім'я, суспільство, резильєнтність, населення, війна.

Постановка проблеми, актуальність. Життєдіяльність суспільства і його збалансований соціально-економічний та соціально-демографічний розвиток забезпечується /зумовлюється взаємодією основних соціальних інституцій: держава, сім'я, ринок, власність, фінанси, релігія тощо. Резильєнтність цих інституцій є запорукою збереження життєздатності суспільства в умовах економічних, безпекових, екологічних потрясінь і успішного протистояння зовнішнім й внутрішнім дестабілізаційним викликам. Резильєнтність сім'ї як базової, багатфункціональної соціальної інституції є неодмінною умовою стійкості суспільства у складних, кризових умовах. У періоди важких екстремальних випробувань (епідемії, війна, гострі економічні кризи) сім'я як найбільш традиційний інститут суспільства, що поєднує сталість і гнучкість, відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою подальшого відтворення населення країни.

На довгому і складному історичному шляху існування української нації сімейний спосіб життя був основою організації її життєдіяльності. В умовах репресивного сталінського режиму, в період масових репресій і спроби уніфікації людського розвитку сім'я як найбільш стала, традиційна і водночас гнучка, здатна до адаптації інституція суспільства була найважливішим осередком самозбереження українського населення — як фізичного, так і його національної ідентичності. В умовах трансформаційної економічної кризи 1990-х рр., коли рівень життя населення різко знизився і ринкова трансформація економічних інституцій тільки починалась, сім'я завдяки швидким адаптивним механізмам певною мірою забезпечувала зняття напруги у відтворенні населення й в економічному розвитку держави: сімейне виробництво стало важливим джерелом формування доходів, ресурсів, важливою сферою зайнятості населення, посилювалось значення міжпоколінної кооперації.

Попри природну стійкість сім'ї вона потребує певних умов для повної реалізації своїх соціальних функцій, збалансованої взаємодії з іншими інституціями суспільства, насамперед із державою, яка упорядковує суспільні відносини, виконуючи функцію головного управлінського органу [1, с. 172—173].

Вкрай важливо розуміти «сильні» якості / сторони сім'ї, що забезпечують її резильєнтність, водночас й ризики, проблеми, що з'являються на певних етапах суспільного розвитку і можуть ослабити її здатність зберігати свої найсильніші якості. Визначення сучасних деструктивних проявів у розвитку сім'ї та ризиків щодо її життєдіяльності та виконання її основних функцій у післявоєнний період дає можливість на цій основі розробити механізми мінімізації цих ризиків і вирішення проблем — це важливий напрямок забезпечення збереження і розвитку українського суспільства як у період війни, так і у післявоєнний період.

Метою даної публікації є визначення значення резильєнтності сім'ї для забезпечення життєдіяльності українського суспільства в умовах російсько-української війни, та викликів / ризиків її подальшому розвитку у разі довготривалої війни та у післявоєнний період. Вона є продовженням і розвитком ідей, викладених у публікації «Українська сім'я в умовах війни» у журналі «Демографія та соціальна економіка» № 2 (52) за 2023 р.

Новизна дослідження полягає у визначенні резильєнтності сім'ї як соціальної інституції, її основних характеристик / проявів в Україні, та виявленні її ролі у підтримці життєдіяльності населення в умовах війни.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження здійснено на основі інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України, на матеріалах вибіркового обстежень. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, історичний, опитування, системного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я є багатоаспектним соціальним феноменом, що об'єднує в собі якості соціальної інституції, соціальної організації та малої соціальної групи. У більшості наукових публікацій розглядається резильєнтність сім'ї як малої соціальної групи (на мікрорівні), тобто визначаються психологічні, економічні, педагогічні механізми і практики забезпечення стійкості внутрішньосімейних стосунків у різних кризових ситуаціях. Так, у роботі David MacPhee, Erika Lunkenheimer, Nathaniel Riggs (Девід Макфі, Еріка Лункенхаймер, Натаніель Ріггс) резильєнтність сім'ї визначають як адаптивну самостабілізацію та самоорганізацію після збурень, спричинених значними труднощами [2]. На думку цих дослідників, сім'я протистоїть кризі завдяки адаптивності, організованості й стратегії подолання, які використовуються для управління вимогами ситуації.

Одним із прикладів адаптивності сім'ї вважають рольову гнучкість або здатність розгортати стратегії відповідно до вимог конкретної ситуації, які можуть виходити за рамки того, що зазвичай «має робитися» — S. Folkman, & J. T. Moskowitz (С. Фолкман та Дж. Т. Московіц) [3]. На думку D. H. Olson (Д. Г. Олсон), згуртованість, комунікативність і гнучкість проти

жорсткості робить сімейну систему більш функціональною і стійкою [4]. Багато дослідників наголошують саме на особливій важливості згуртованості сім'ї як важливого фактора її стійкості [5; 6]. Отже, адаптивність, згуртованість, комунікативність і гнучкість забезпечують стійкість окремої сім'ї у складних умовах, однак ці риси є і основою резильєнтності сім'ї як соціальної інституції.

Виклад основного матеріалу. Резильєнтність сім'ї як соціальної інституції — це її здатність адаптуватись до кризових умов, зберігати сутність сімейних зв'язків / відносин у процесі зміни їх форми, зміни економічних, соціальних, безпекових умов існування. Якщо резильєнтність — це здатність оговтуватись від потрясінь й адаптуватись до змін переважно у короткостроковій перспективі, а сталість — довготривала здатність витримувати навантаження [7, с. 6], то історичний досвід України свідчить, що сім'я поєднує ці якості / можливості — резильєнтність (здатність до адаптації) і сталість (здатність зберігати сутність основних функцій) у періоди потрясінь і зміні моделі соціально-економічної і політичної організації. Сім'я має природну властивість до самоорганізації та саморегуляції, гнучкості, адаптації до нового соціально-економічного середовища. Можна стверджувати, що резильєнтність є природною властивістю сім'ї, однак питання щодо ступеня (сили, рівня) її резильєнтності у різних політичних і соціально-економічних умовах є складним та дискусійним.

У періоди складних випробувань, одним із найтяжчих з яких є війна, сім'я продовжує виконувати свої функції, хоча і у трансформованому вигляді: демографічні функції (репродуктивну, виховну, соціалізації й утримання дітей), господарсько-економічну, емоційно-психологічну, захисну тощо. У ці складні періоди багаторазово посилюється захисна функція сім'ї, особливо коли інші інституції ще не змогли пристосуватися до зміни зовнішніх умов, як, наприклад, інституція соціальних послуг у період карантину першої хвилі *Covid-19* або у перші місяці війни — у ці періоди захист і піклування про дітей, родичів похилого віку або/та з інвалідністю здійснюються повністю сім'єю. Набуває захисного характеру емоційно-психологічна функція сім'ї, значення якої зростає.

Перевагами української сім'ї, її сильними властивостями є насамперед сімейна солідарність, взаємодопомога, обмін послугами і матеріальними ресурсами між членами родини. Це забезпечує оперативну допомогу родичам у кризових і екстремальних ситуаціях; економічну, психологічну, емоційну підтримку членів сім'ї у подібних випадках. А ще дає змогу сім'ї, окрім її основних демографічних функцій — народження, утримання і виховання дітей, виконувати важливі для суспільства функції щодо догляду за хворими, інвалідами, немічними людьми найстаршого віку, що особливо важливо в сучасних умовах недофінансування і «перенапруги» відповідних соціальних інституцій. В умовах України обмін матеріальними ресурсами і

послугами між членами родини знижує ризик поширення бідності як серед сімей з дітьми, так і осіб найстаршого віку; традиційно літні особи підтримують молоді сім'ї своїх дітей, а у більш старшому віці за потреби одержують від них матеріальну й інструментальну допомогу [8, с. 125—140]. Догляд за малолітніми дітьми родичів, особливо в умовах недостатньої кількості місць у дитячих дошкільних закладах і неналежної якості їх послуг, підвищує можливість професійної зайнятості їх батьків (насамперед матері) і, відповідно, покращує матеріальний стан. У випадках загрози безпеці (передусім військової небезпеки) допомога родичам — вимушеним переселенцям чи тим, житло яких зруйновано внаслідок повітряних атак, особливо надання їм тимчасового житла, вкрай важливо в умовах обмеженості ресурсів держави. Проживання у сім'ї родичів під їх опікою / піклуванням дітей, які з різних причин позбавлені піклування батьків (у передвоєнні роки під опікою перебували 70 % дітей цієї категорії), вкрай важливо для розвитку дітей у природному сімейному середовищі.

Разом з тим треба визнати «слабкі сторони» (проблеми) української сім'ї: нестабільність шлюбних відносин і як наслідок — високий рівень розлучуваності; поширення у значній кількості сімей архаїчних практик щодо гендерного розподілу внутрішньосімейних обов'язків; низька культура стосунків між колишнім подружжям, що негативно впливає на дітей (відсутність традицій участі батька у вихованні дітей після розлучення).

У сучасній Україні сім'я зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, які війна продукує. Однак сім'я й адаптується до цих умов: змінюється ієрархія її функцій, передусім за рахунок посилення захисної функції, посилюється сімейна солідарність і взаємодопомога.

Сімейні механізми взаємодопомоги і взаємозахисту в умовах військової небезпеки набувають різних форм. Необхідність захистити членів сім'ї, найперше дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей у перші місяці повномасштабного вторгнення у безпечніші регіони країни й за її межі. І це спрацювали необхідні в умовах гострої небезпеки механізми захисту юного покоління. Водночас чимало протилежних випадків: люди не виїздили з окупованих територій, із населених пунктів, близьких до зони воєнних дій через необхідність догляду за немічними членами родини — інвалідами, тяжко хворими, найбільш похилого віку. Це також прояв сімейної солідарності й турботи, хоча і в ризикованих формах.

Значна частина переселенців, змушених залишити свої домівки через окупацію, бойові дії, загрозу обстрілів отримали допомогу, а часто й переїздили до родичів у безпечні регіони. Це підтверджують і результати опитування вимушених переселенців — жінок з дітьми, проведеного у квітні 2022 р. співробітниками відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України [9]. Можна

стверджувати, що сімейні механізми солідарності, підтримки, взаємодопомоги є найважливішим елементом у механізмах підтримки життєдіяльності населення у воєнний час, що необхідно для збереження життєдіяльності держави.

Господарські функції сім'ї адаптуються до викликів військового часу. Економічна, господарська діяльність сім'ї (сімейних домогосподарств) пристосовується до нових умов з метою збереження на певному рівні якості життя — це перехід на альтернативні джерела електроенергії, опалювання житла, водопостачання, підтримки зв'язку [7, с. 13]. У ході соціологічного опитування, проведеного у травні 2024 р. і спрямованого на дослідження оцінок та планів українців у контексті енергоспоживання, 54 % респондентів зазначили, що у разі погіршення енергозабезпечення планують використовувати індивідуальні накопичувачі енергії, 43 % — альтернативні джерела енергії. Містяни, молодші та заможніші опитані частіше за інші групи зазначали про такі плани [10]. Ці механізми адаптації й підтримки якості життя населення у воєнний час сприяють резильєнтності суспільства, однак не менш важливі вони у післявоєнний період, в умовах подолання спричиненого війною руйнування економічної і соціальної інфраструктури.

Сім'я є своєрідним полем взаємодії всіх демографічних процесів, отже всі втрати: загибель великої кількості людей (військовослужбовців і цивільного населення), окупація частини території, вимушена міграція — «проходять» через сім'ю, негативно впливають на шлюбно-сімейні процеси. Разом з тим адаптивні спроможності сім'ї, її резильєнтність є неодмінною умовою демографічної резильєнтності суспільства, яку українські демографи визначають як «здатність забезпечувати зміну поколінь, утримувати бажаний демографічний баланс, підтримувати основні функції та соціальні структури, мінімізуючи негативні наслідки потрясінь та сприяючи відновленню» [11, с. 57—58]. Рішення щодо народження дитини, умов її виховання, щодо міграції, мобілізації приймається на рівні сім'ї, сім'я значною мірою впливає на репродуктивну, міграційну та життєзбережувальну, безпекову поведінку особистості. Сімейні механізми солідарності й взаємодопомоги, економічної і безпекової гнучкості й адаптації, що дають змогу населенню пристосуватись до умов воєнного часу, підтримати якість життя на прийнятному рівні, створюють передумови для безперервності процесів відтворення населення.

В умовах війни для витривалості суспільства, подальшого функціонування держави надважливими є соціальні зв'язки, соціальні мережі, потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, спільні цінності, тобто соціальний капітал. Довіра є основою міцного та розвиненого соціального капіталу, і хоча вона є лише одним із його компонентів, стає вкрай важливою для суспільних відносин. За даними багаторічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України, сім'я та рідні

мають найвищий рівень довіри українців серед усіх соціальних інституцій [12, с. 639—649]. За результатами досліджень соціологічної групи «Рейтинг» восени 2023 р., українці в роки війни загалом демонструють позитивний радіус довіри, однак найбільше довіряють найближчим членам сім'ї (висока довіра сформована у 96 %); на другому місці — родичі (висока довіра сформована у 68 % респондентів), на 3 та 4 місці — друзі та колеги (відповідно 60 % і 48 %). Отже, родинне коло разом із найближчими членами сім'ї — основна частина соціального капіталу громадян України. Моделі поведінки у родинному колі часто проєктуються на інші спільноти, тому досить поширені кумівство, намагання просувати по кар'єрним сходінкам родичів, замовчування злочинів у родині. Автори цього дослідження доходять висновку, що Україна належить до країн із сильним архетипом родини, міцними сімейними зв'язками, які є визначальними у стійкості під час війни; однак зі слабкими державними інститутами та меншою толерантністю до інакшості (чужинці: люди з іншими поглядами, іншої національності тощо) [13].

Українське суспільство продемонструвало надзвичайно високий рівень згуртованості й стійкості у протистоянні ворогу. Дослідження формули стійкості [14] підтверджує значимість близького, передусім сімейного, кола для українців під час війни, бо воно є визначальним для стійкості, яку потребують громадяни у цей складний період. За результатами опитування, проведеного соціологічною групою Рейтинг у червні 2023 р., віра в Збройні сили України (86 %) та сім'ю і близьких (61 %) — основні фактори, що допомагають опитаним українцям зберігати стійкість під час війни з РФ. Важливим фактором також є щоденна праця (31 %), віра у державу, релігія / віра у Бога (22—23), участь у волонтерстві, зборах коштів, та міжнародна допомога (по 12 %).

Війна продукує численні виклики і проблеми, які з часом можуть знизити резильєнтність сім'ї, знизити ефективність виконання її функцій. Це насамперед:

- зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу країни внаслідок деформації статеві-вікової структури населення, що зумовлено великими людськими втратами чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій та масовою зовнішньою міграцією з гендерним перекосом;
- деформація сімейної структури населення: зростає кількість удів, одинокорослих сімей та сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки (внаслідок їхньої загибелі, участі у бойових діях, тяжкого поранення, депортації), а родичі: бабуся, дідусь, інші родичі. Це погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми. Також можливе зростання чисельності самотніх літніх людей найстаршого віку;
- збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за рахунок дітей, які постраждали від війни: їхні батьки

загинули, чи зникли безвісти, чи були примусово депортовані тощо. Це найбільш незахищена категорія дітей, що потребує особливої уваги;

- ризик зростання рівня розлучуваності населення через тривалу розлуку подружжя в умовах масової мобілізації та інтенсивної вимушеної міграції. Насамперед у зоні ризику знаходяться сім'ї, в яких жінки живуть за кордоном, оскільки в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям, яких недостатньо для підтримки стосунків, коли розлука триватиме довго;

- зростання масштабів бідності серед українських сімей, насамперед сімей з дітьми. Особливо вразливими є сім'ї з дітьми, що втратили житло, майно, були вимушені переселитися в інший регіон. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, створити їй належні умови для життєдіяльності, навчання і розвитку. Відповідно є потенційний ризик у майбутньому «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати).

Оцінити резильєнтність сім'ї складно, оскільки на кожному етапі суспільного життя у шлюбно-сімейній сфері відбуваються різні процеси, що свідчать і про стійкість цього інституту, і про його проблеми. На нашу думку, для характеристики резильєнтності української сім'ї та ризиків її подальшому розвитку у випадку довготривалої війни доцільно використати такі показники:

1. Шлюбність населення.
2. Розлучуваність населення.
3. Поширення сімейного насильства.
4. Поширення практики взяття під опіку дітей родичами та всиновлених дітей, батьки яких загинули / зникли / примусово депортовані тощо.
5. Кількість дітей, які потрапили до інституціональних (інтернатних) закладів.

Шлюбність. В умовах повномасштабної війни рівень шлюбності українців залишався високим. У 2022 р. спостерігався «сплеск» шлюбності: за даними органів державної реєстрації актів цивільного стану у 2022 р. в Україні було зареєстровано 222,9 тис. шлюбів, що на 8,9 тис. більше ніж у 2021 р. (рис. 1). За нашими оцінками (точні розрахунки зараз неможливі), загальний коефіцієнт шлюбності зріс приблизно до 7 ‰. Це високий показник, особливо враховуючи, що частина території була окупована. У 2023 р. було 186,1 тис. шлюбів, і це на 36,8 тис. менше ніж у попередньому році (ми припускаємо, що загальний коефіцієнт шлюбності дорівнював приблизно 5,8 ‰); у 2024 р. зареєстровано ще менше шлюбів — 150,2 тис. Можна стверджувати, що «сплеск» шлюбності перших років війни закінчився, хоча на показники 2024 р. могла вплинути і упередженість українців щодо взяття шлюбу у високосному році.

Прогнозуємо, що у наступні роки, особливо у випадку довготривалої війни, кількість шлюбів буде зменшуватись унаслідок скорочення чисель-

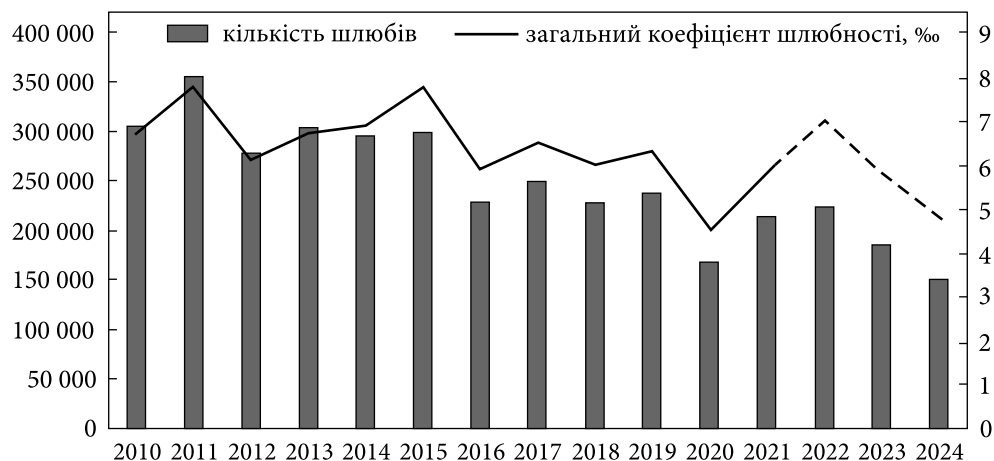

Рис. 1. Кількість шлюбів і загальний коефіцієнт шлюбності в Україні, 2010—2024 рр.
Джерело: дані Державної служби статистики України, з 2022 р. — дані Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України і розрахунки за цими даними

ності населення шлюбоактивного віку через військові втрати, значну вимушену імміграцію, мобілізацію; хоча шлюбні орієнтації населення залишаються стабільними (щоб це підтвердити, потрібні додаткові дослідження).

Розлучуваність. У перший рік повномасштабної війни, у 2022 р., кількість розлучень різко зменшилась, оскільки в умовах війни переважній більшості населення було «не до розлучень» — на перший план виходять питання безпеки і виживання. Однак кількісно оцінити масштаби цього зменшення ми не могли, оскільки починаючи з 2022 р., через військовий стан у країні, Державна служба статистики України не надає відповідної інформації. Є статистичні дані лише щодо розлучень, зареєстрованих у органах державної реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС; відповідну інформацію надає Міністерство юстиції України), але це лише частина їх кількості, більшість розлучень (біля 70 %) у нашій країні відбувається за рішенням суду. Стосовно розлучень, зареєстрованих у ОРАЦС, ми маємо суттєве зменшення у 2022 р. — на 40 % менше ніж у попередньому році. У 2023 р. кількість таких розлучень зросла на 35 % відносно 2022 р., у 2024 р. — збільшилась ще на 42 %. У лютому 2025 р. журналісти все ж отримали інформацію щодо кількості розлучень, які відбулись за рішенням суду [15]. Відповідно до цих даних, загальна кількість розлучень в Україні у 2022 р. у порівнянні з попереднім роком зменшилась на 25 %, у 2023 р. — зросла на 40 % і навіть дещо перевищила їх кількість у передвоєнному 2021 р., у 2024 р. — зросла ще на 11 %. Це зростання може бути частково пов'язано з реєстрацією відкладених у перший рік війни розлучень, однак основна причина — проблеми і ризики воєнного часу: перманентний стрес,

психоемоціональне виснаження, вимушена розлука є випробуванням для подружніх стосунків.

У наступні роки можна очікувати значне збільшення кількості розлучень, що зумовлено довготривалим перебуванням за кордоном вимушених емігрантів, насамперед жінок з дітьми, що призводить до зміни форми шлюбних стосунків, сценаріїв взаємодії між подружжям. За твердженням психологів, відстань для подружжя є надзвичайно стресогенним фактором, а коли вона підкріплена невизначеністю, відмінністю життєвих обставин, в яких перебувають партнери, неможливістю будувати спільні плани та реалізовувати задумане, врешті-решт виникає відчуження, яке з часом стає все важче долати, і це веде до руйнації шлюбу [16]. Наростання цього ризику відбудеться у випадку довготривалої війни, що зменшує ймовірність повернення мігрантів на Батьківщину.

Однак і у післявоєнний період, коли мобілізовані чоловіки повернуться додому, можуть з'явитись труднощі у багатьох подружніх пар. Війна змінює людину, її поведінку і оцінку багатьох сторін життя, зокрема сімейного. Можливі сімейні конфлікти, багатьом доведеться шукати нового консенсусу щодо сімейних проблем, що потребуватиме терпіння і витримки. Міжнародний досвід свідчить про проблеми, пов'язані зі пристосуванням до мирного життя військових, несприятливий вплив посттравматичного стресового розладу на сімейне життя, високий ризик розірвання шлюбу для ветеранів в усіх країнах [17]. Уже зараз українці вважають високим ризик психоемоційної нестабільності й конфліктів у сім'ях ветеранів російсько-української війни після повернення зі служби. Частка тих, хто вважає конфлікти у сім'ї, родині ветеранів «дуже ймовірними» і «скоріше ймовірними» за 2022—2024 рр. зросла з 44 % до 74 %. Найгостріше наявність згаданих проблем відчують близькі ветеранів, які воювали з 2014 року та воюють зараз [18].

Сімейне насильство. Проблема сімейного (домашнього) насильства, яка була актуальною для України у довоєнний період, в умовах довготривалого військового конфлікту загострюється. За даними Національної поліції України, у 2023 р. було на 47 тис. більше звернень про випадки вчинення домашнього насильства, ніж у 2022 році, а за інформацією Офісу генерального прокурора, у жовтні 2024 р. кількість таких випадків в Україні зросла майже на 80 % проти минулого року [19]. Це свідчення конфліктності сімейного середовища через перманентний стрес, психоемоціональну напругу воєнного часу, невирішеності низки проблем (алкоголізму, наркоманії, розподілу обов'язків у родині тощо). Правоохоронці вважають, що існує пряма кореляція між зростанням домашнього насильства та посттравматичним стресовим розладом у військових ветеранів, які повернулися з війни [20], що повертає нас до проблеми пристосування до мирного життя колишніх військових.

Слід враховувати, що це лише інформація щодо звернень, однак значна кількість випадків сімейного насилля залишаються невідомими. Тому збільшення цих цифр може свідчити не тільки про загострення цієї проблеми, але і про поступове формування у населення нетерпимості до цього явища, розуміння необхідності не замовчувати проблему, а звертатись до відповідних структур.

Діти, взяті під опіку / піклування, та всиновлені діти. Одним із найтяжчих наслідків війни є зростання кількості дітей, що осиротіли чи позбавлені батьківського піклування, — їхні батьки загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо. За даними Міністерства соціальної політики, від дня повномасштабного вторгнення щороку близько 4 тис. дітей залишаються без батьківського піклування [21], і на кінець 2024 р. у країні зареєстровано 64 550 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них 8756 дітей набули відповідного статусу протягом останнього року [22]. Для комфортного, гармонійного розвитку цих дітей потрібно забезпечити їх виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Найкраще для дітей — перебувати під опікою у сім'ї родичів, які були їм знайомі раніше, або бути всиновленими.

У складних умовах війни процеси усиновлення та взяття під опіку таких дітей тривають. У 2022 р. в Україні 752 дитини було усиновлено, у 2023 р. — 927, у 2024 р. — 1270 дітей [23]. За даними Національної соціальної сервісної служби України, на середину 2024 р. на обліку перебували 1996 сімей та громадян, які хотіли усиновити дитину. Однак більшість дітей, котрі стали сиротами за ці роки війни, не потрапляють до системи усиновлення, а відразу йдуть під опіку та піклування найближчих родичів — бабусь, дідусів, тіток, братів, сестер тощо. Кількість дітей, які перебувають під опікою і піклуванням, за даними Державної служби України у справах дітей, у 2022 р. сягнула 42,6 тис., у 2023 р. — 45,9, у 2024 р. — 44,3 тис. дітей [24].

Отже, процеси усиновлення та взяття під опіку дітей, які залишились без батьків, відбуваються досить активно. Це є свідченням міцності сімейних зв'язків (більшість дітей «розбирають» їх родичі), гуманності й уваги до дітей населення. Сприяють цьому і зміни у процедурах влаштування цих дітей, які зробила держава: спрощена процедура подачі документів на всиновлення та отримання первинної консультації, документи можна подати через портал додатку «Дія»; водночас спрощено й процедуру оформлення опіки над дитиною, яка втратила батьків, родичами дитини, також за спрощеною процедурою це можуть зробити хрещені батьки дитини.

Діти у інституціональних (інтернатних) закладах.

У передвоєнні роки Україна проводила активну політику підтримки сімейних форм утримання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У серпні 2017 р. Кабінет Міністрів України ухвалив

Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 рр., основна мета якої — поступове зменшення кількості дітей, що виховуються в закладах інституційного догляду, за рахунок подальшого розвитку сімейних форм їх утримання, підтримки національного всиновлення, підтримки і соціального супроводу сімей, що опинились у кризовій ситуації. Однак швидких успіхів досягнути не вдалось, і на початок 2022 р. в Україні було 722 заклади інституційного догляду і виховання дітей комунальної та приватної форми власності, де виховувались 104 729 дітей, із них 15 334 дитини з інвалідністю, 7169 мали статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування [25].

Військова небезпека стала причиною вимушеної евакуації закладів інституційного догляду і виховання дітей; із зони активних бойових дій намагались вивести майже всіх дітей, позбавлених батьківського піклування. За даними ЮНІСЕФ, у 2022 р. були евакуйовані на більш безпечні території України і за кордон 14 218 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; і станом на березень 2024 р. в евакуації перебувало 94 заклади в межах України, і за кордоном — 196. Найбільше дітей з України, позбавлених батьківського піклування, перебувають у Польщі, Німеччині та Туреччині [26].

На кінець 2024 рр. в Україні функціонувало близько 700 інтернатних закладів, де на цілодобовому перебуванні знаходилось 27 554 дитини, лише частина цих дітей не мала батьків. Наприклад, за даними Міністерства соціальної політики України, на кінець 2023 р. серед вихованців дитячих будинків-інтернатів 50 % мали одного чи обох батьків [27, с. 84]. Отже, процес деінституалізації системи утримання і виховання дітей, з різних причин позбавлених піклування батьків, відбувається досить повільно. У листопаді 2024 р. Кабінет Міністрів затвердив «Стратегію забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024—2028 роки» метою якої є «розвиток сімейного оточення шляхом створення системи підтримки дітей та сімей з дітьми, реінтеграції дітей в їх сім'ї та розвитку сімейних форм виховання»¹. Планується, що до 2028 р. 95 % дітей, з різних причин позбавлених піклування батьків, будуть виховуватися в сімейних формах виховання, і на 30 % зменшиться кількість дітей, котрі отримують інституційний догляд та виховання.

Отже, попри сучасні позитивні тенденції щодо взяття під опіку / піклування та всиновлення дітей, які лишились без батьків унаслідок збройної агресії РФ, певна кількість дітей перебуває в інституційних закладах вихо-

¹ Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 26.11.2024 р. № 1201-р «Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024—2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024—2026 роки з її реалізації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.02.2025).

вання, хоча частина з них має батьків. Слід враховувати, що якщо економічна і соціальна ситуація в країні погіршиться, є ризик збільшення кількості таких дітей у цих закладах за заявою батьків із соціально неспроможних сімей, котрі не зможуть забезпечити утримання та виховання дітей. Україна вже стикалась із цією проблемою: наслідком збільшення кількості кризових сімей через збройну агресію РФ у 2014—2015 рр. стало зростання кількості дітей, які перебували у державних інституційних закладах у Донецькій, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях, саме за рахунок дітей, що перебували там за заявою батьків.

Висновки. Резильєнтність сім'ї є важливою для збалансованого соціально-економічного і соціально-демографічного розвитку суспільства, її значення зростає в умовах гострих соціально-економічних криз та війн. За три роки повномасштабної війни українська сім'я продемонструвала стійкість, адаптивність, гнучкість, тобто високий рівень резильєнтності. Про це свідчить досить високий рівень шлюбності населення, поширені практики сімейної солідарності й взаємодопомоги, сімейні форми утримання дітей, які залишились без піклування батьків через військову агресію РФ (збільшення випадки взяття під опіку / піклування таких дітей та продовження національного всиновлення). Шлюбно-сімейні зв'язки є вкрай важливими для стійкості, яку демонструють громадяни країни у цей складний період. Адаптивні спроможності сім'ї дають змогу населенню пристосуватись до умов воєнного часу, підтримати якість життя на прийнятному рівні. Ці механізми пристосування не менш важливі після війни для вирішення завдань повоєнного відновлення.

Водночас в умовах затяжної війни численні ризики і проблеми: деформація статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур населення, зменшення шлюбного і репродуктивного потенціалу, загострення гендерних проблем, зростання психоемоційного напруження й конфліктів у сім'ях, поширення сімейного насильства, зростання бідності сімей з дітьми і неодинокі випадки передачі в інтернатні заклади дітей, — є суттєвим викликом для резильєнтності української сім'ї та для всього суспільства. У подальшому слід очікувати зростання рівня розлучуваності й збільшення кількості соціально неспроможних сімей, яким буде потрібна підтримка держави, що значно ускладнить соціально-демографічну ситуацію в Україні, особливо в післявоєнний період.

Повоєнна розбудова України неможлива без створення сприятливих умов для життєдіяльності й розвитку сім'ї як базової інституції суспільства, що має значний вплив на всі соціально-економічні й демографічні процеси. Вкрай важливою є комплексна, науково обґрунтована державна сімейна політика, спрямована на вирішення проблем сім'ї на основі впровадження сучасних принципів гендерної рівності й свободи вибору. Функціонування сім'ї відбувається у соціально-економічному просторі, є взаємозалежним

зі всіма сферами життєдіяльності соціуму і органічною складовою інституційного середовища, тому необхідне узгодження з потребами сім'ї державної політики у всіх сферах — політики зайнятості, доходів населення, охорони дитинства, охорони здоров'я, молодіжної, гендерної, освітньої та культурної політики. Необхідно дотримуватись принципів пріоритетності потреб сім'ї, забезпечення рівних можливостей, гармонізації сфер праці та сім'ї.

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

1. Hrytsenko, A. A. (Eds.). (2008). Institutional architecture and dynamics of economic transformations. Kharkiv: Fort.
[Гриценко, А. А. (Ред.). Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. Харків: Форт].
2. MacPhee, D., Lunkenheimer, E., & Riggs, N. (2015). Resilience as Regulation of *Developmental and Family Processes*. *Fam Relat*, 64, 153—175. <https://doi.org/10.1111/fare.12100>
3. Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and Promise. *The Annual Review of Psychology*, 55, 745—774. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141456>
4. Olson, D. H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 144—167. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00144>
5. McCubbin, H. I., Thompson, E. A., Thompson, A. I., & Fromer, J. E. (Eds.). (1998). Stress, coping, and health in families: Sense of coherence and resiliency. Sage Publications, Inc. <https://psycnet.apa.org/record/1998-06875-000>
6. Olsson, M. B., & Hwang, C. P. (2002). Sense of coherence in parents of children with different developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 46, 548—559. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2002.00414.x>
7. Libanova, E. (2024). Resilience of the socio-economic system of Ukraine before the shocks caused by the war: specifics of formation and response. *Demography and social economy*, 4 (58), 3—23. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
[Лібанова, Е. (2024). Резильєнтність соціоекономічної системи України до шоків, спричинених війною: специфіка формування і реагування. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (58), 3—23].
8. Population of Ukraine. The imperatives of demographic antiquity (2014). Kyiv: PH «ADEF Ukraine».
[Населення України. Імперативи демографічного старіння (2014). Київ: ВД «АДЕФ Україна»].
9. Slyusar, L. I. (2023). Ukrainian family in the minds of war. *Demography and social economy*, 2 (52), 3—20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>
[Слюсар, Л. І. (2023). Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (52), 3—20].
10. The activity of the energy complex of Ukraine in the minds of the Russian invasion (2024). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_energy_052024_press
[Діяльність енергетичного комплексу України в умовах російського вторгнення (2024). Соціологічна група «Рейтинг»].
11. Hladun, O., Kurylo, I., Shushpanov, D., Aksonova, S., & Pozniak, O. (2024). Conceptual principles for researching the demographic resilience of Ukrainian society. *Demography and Social Economy*, 58 (4), 45—64. <https://doi.org/10.15407/dse2024.04.045>

- [Гладун, О., Курило, І., Шушпанов, Д., Аксьонова, С., & Позняк, О. (2024). Концептуальні засади дослідження демографічної резильєнтності українського суспільства. *Демографія та соціальна економіка*, 4 (58), 45—64].
12. Ukrainian marriage: monitoring social changes. 30 years of independence (2021), 8 (22). Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. Kyiv.
[Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. (2021). Вип. 8 (22). Інститут соціології НАН України. Київ].
13. Invisible Glue: A Study of Social Capital in Ukraine (November 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukrain
[Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні (листопад 2023). Соціологічна група «Рейтинг»].
14. Ukraine's Resilience Formula: Main Components During the War and in the Post-War Period (June 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html
[Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період (червень 2023). Соціологічна група «Рейтинг»].
15. Dorosh, S., & Chervonenko, V. (2025). Why the number of divorces in Ukraine is catching up with marriages. *BBC Ukraine*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c15zx1d4v2ko>
[Дорош, С., & Червоненко, В. (2025). Чому в Україні кількість розлучень наздоганяє одруження. *BBC Україна*].
16. Volianska, L. (2024). If the meeting is not happening soon. How to maintain a long-distance relationship. *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/blogs/yak-zberegti-stosunki-na-vidstani-praktichni-poradi-50386775.html>
[Волянська, Л. (2024). Якщо зустріч відбудеться нескоро. Як зберегти стосунки на відстані. *NV*].
17. Schwab, John J., Ice, John F., Stephenson, Judith J., Raymer, Kathy, Houser, Kris, Graziano, Lisa et al. (1995). War and the family. *Stress Health*, 11 (1), 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
18. Twenty-seventh nationwide survey «Image of veterans in Ukrainian society» (March 2024). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_some_zagalnonacionalne_opituvanny_obraz_veteraniv_v_ukrainskomu_suspilstvi2-5_berezhnya_2024.html
[Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (березень 2024 р.). Соціологічна група «Рейтинг»].
19. Shurhno, I. (2024). Domestic violence should not be silenced. Office of the Attorney General. <https://www.facebook.com/watch/?v=1299759484342971>
[Шурхно, І. (2024). Домашнє насильство не має замовчуватись. Офіс Генерального прокурора].
20. Pyrih, V. (2024). The number of cases of domestic violence in Ukraine has increased significantly over the year. *Public Radio*. <https://hromadske.radio/news/2024/10/03/v-ukraini-za-rik-suttievo-zroslo-kilkist-vypadkiv-domashnoho-nasylstva>
[Пірір, В. (2024). В Україні за рік суттєво зросла кількість випадків домашнього насильства. *Громадське радіо*].
21. Ministry of Social Policy of Ukraine (2025). <https://www.msp.gov.ua/>
[Міністерство соціальної політики України (2025).]
22. Kinsha, D., & Galka, N. (2024). During the year, the Ombudsman's Office inspected over 600 institutions with children in Ukraine and abroad. *Public Speaking*. <https://suspilne>.

- media/895171-protagom-roku-ofis-ombudsmana-pereviriv-ponad-600-zakladiv-z-ditmi-v-ukraini-ta-za-kordonom/ [Кінша, Д., & Галка, Н. (2024). Протягом року Офіс омбудсмана перевірів понад 600 закладів з дітьми в Україні та за кордоном. *Суспільне мовлення*].
23. In 2024, Ukrainians adopted the most children in the last five years (2025). Ministry of Social Policy of Ukraine. <https://www.msp.gov.ua/news/24516.html?PrintVersion> [У 2024-му українці усиновили найбільше дітей за останні п'ять років (2025). Міністерство соціальної політики України].
 24. Dobromilsky, P. (2025). Public report for 2024. State Service for Children. <https://www.youtube.com/live/067CWDeriLE> [Добромільський, П. (2025). Публічний звіт за 2024 рік. Державна служба у справах дітей].
 25. Reform of orphanages: why it is especially important during war (2022). *Radio Liberty*. <https://www.radiosvoboda.org/a/dytyna-syrota-internat-viyna/32152429.html> [Реформа дитячих інтернатів: чому це особливо важливо під час війни (2022). *Радіо Свобода*].
 26. 196 Ukrainian orphanages moved abroad due to full-scale war (2024). *Espresso*. <https://espresso.tv/suspilstvo-cherez-povnomasshtabnu-viynu-za-kordon-peremistili-196-ukrainskikh-dityachikh-budinkiv> [Через повномасштабну війну за кордон перемістили 196 українських дитячих будинків (2024). *Еспресо*].
 27. Social Protection of the Population of Ukraine 2023 (2024). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2025/zb/02/zb_szn_2023.pdf [Соціальний захист населення України 2023 (2024). Державна служба статистики України. Київ].

Стаття надійшла до редакції 30.12.2024

Lyudmyla Slyusar, PhD (Economics), Leading scientific worker
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1679-1674

FAMILY RESILIENCE IN THE CONDITIONS OF A LONG WAR IN UKRAINE

The purpose of this study is to determine the importance of family resilience for ensuring the vital activity of Ukrainian society in the conditions of the Russian-Ukrainian war, and the challenges / risks to its further development in the event of a protracted war and in the post-war period. The study is based on information from open sources, data from the State Statistics Service of Ukraine, the Department of State Registration of the Ministry of Justice of Ukraine, expert assessments, and materials from sample surveys. The methods of comparative analysis, generalization and induction, survey, and systematic approach were used. Family resilience is its natural ability to adapt, self-organize in crisis conditions, and the ability to preserve the essence of family ties/relationships when changing their form, changing economic, social, and security conditions of existence. In periods of severe extreme trials (epidemics, war, acute economic crises), the family, as a basic institution that combines stability and flexibility, plays an important role in the mechanism of self-preservation of the population: solidarity between generations, mutual assistance, and the exchange of financial and material resources are the key to the further reproduction of the country's population.

During the three years of the full-scale Russian-Ukrainian war, the family demonstrated stability, adaptability, flexibility, that is, a high level of resilience: this is evidenced by widespread practices of family solidarity and mutual assistance, active adoption and taking into custody/guardianship of children who were left without parents due to military aggression, and a fairly high level of marriageability of the population. Marital and family ties are extremely important for the stability demonstrated by the country's citizens during this difficult period. At the same time, in conditions of a protracted war, numerous risks and problems (primarily a decrease in marriage and reproductive potential, aggravation of gender problems, an increase in the number of divorces, the spread of domestic violence, and frequent cases of children from socially disadvantaged families being transferred to boarding schools) are a significant challenge for the resilience of the Ukrainian family and for the entire society. Therefore, a comprehensive, scientifically based state family policy aimed at solving problems in this area and creating conditions for the full implementation of the demographic and social functions of the family is extremely important.

Keywords: family, society, resilience, population, war.